Pharos Books

भारतीयसन्दर्भे मानवाधिकारशिक्षा

Human right Education in Indian Context

डॉ. परमेशकुमारशर्मा

लेखकः
डॉ. परमेशकुमारशर्मा
सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविभागः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, नवदेहली
Email - parmesh.kumarsharma87@gmail.com
Mob. - 8385945895, 9454323060

सर्वाधिकारः - © लेखकाधीनः

ISBN - 978-93-88720-37-3
संस्करणम् - प्रथमम्
प्रकाशनवर्षम् - 2019

आकल्पनम् - रोहितपचौरी

प्रकाशकः- फॅरोस बुक्स प्रा. लि.
ए-55, मेन मदर डेयरी रोड,
पांडव नगर, ईस्ट दिल्ली-110092
मो:- 8447931000, 9319228272
ई-मेलः sales@pharosbooks.in
वेबसाइटः www.pharosbooks.in

मुद्रकः - फॅरोस बुक्स प्रा. लि.

लेखकः- डॉ. परमेशकुमारशर्मा
सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविभागः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृत-
विद्यापीठम्, नई दिल्ली-16

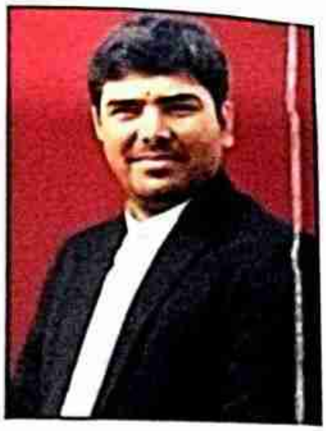

पितरौ - श्रीमतीवीरावती, श्रीरतीरामशर्मा

शैक्षिकयोग्यता-

विद्यावारिधिः (Ph.D) राष्ट्रियकनिष्ठाध्येतृवृत्तिः (JRF) (NET) आचार्यः (व्याकरण-धर्मशास्त्रयोः), शिक्षाचार्यः (M.Ed.) शिक्षाशास्त्री (B.Ed.), परास्नातकः (हिन्दी-संस्कृतयोः)

पुस्तकानि-

1. मेघवाहनः (अनूदितोपन्यासः)
2. इला (अनूदितोपन्यासः)
3. योगः स्वास्थ्यं शारीरिकशिक्षा च (मौलिकपुस्तकम्)
4. व्याकरणांशाः संस्कृतशिक्षणं च (प्रकाशनाधीनम्)
5. मानसम् (अनूदितोपन्यासः,प्रकाशनाधीनम्)

अन्यविशेषाः - विविधपत्रिकासु अनेके लेखाः प्रकाशिताः। अनेकगोष्ठीषु भागग्रहणम्। अनेककार्यक्रमाणां सफलसंयोनमज्। अनेककार्यशालासु भागग्रहणम्। अनेकपत्रिकाणां सम्पादनम्। IIT रुड़कीमध्ये वीडियो-अङ्कनम्।

सम्पादिका- श्रीमती प्रज्ञा शर्मा
शोधच्छात्रा, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
भोपालपरिसरः

पितरौ - श्रीमती अर्चना, प्रो. सुबोधशर्मा

शैक्षणिकयोग्यता-

राष्ट्रियकनिष्ठाध्येतृवृत्तिः (JRF),
आचार्या (नव्यव्याकरणम्)
शिक्षाशास्त्री (B.Ed.)

लेखाः - विविधपत्रिकासु अनेके लेखाः प्रकाशिताः।

₹ 125

फॅरोस बुक्स प्रा. लि.
ए-55, मेन मदर डेयरी रोड,
पांडव नगर, ईस्ट दिल्ली-110092
मो.- 8447931000, 9319228272
ई-मेल: sales@pharosbooks.in
वेबसाइट: www.pharosbooks.in
https://www.facebook.com/pharosbooks.in

Pharos Books

Pharos Books

इला

डॉ. परमेशकुमारशर्मा

इला

डॉ. परमेशकुमारशर्मा

प्रकाशकः

Pharos Books

लेखकः
डॉ. परमेशकुमारशर्मा
सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविभागः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, नवदेहली
Email - parmesh.kumarsharma87@gmail.com
Mob. - 8385945895, 9454323060

सर्वाधिकारः - © प्रकाशकाधीन

ISBN - 978-93-88720-36-6
संस्करणम् - प्रथमम्
प्रकाशनवर्षम् - 2019

आकल्पनम् - रोहितपचौरी

प्रकाशकः- फॅरोस बुक्स प्रा. लि.
ए-55, मेन मदर डेयरी रोड,
पांडव नगर, ईस्ट दिल्ली-110092
मो:- 8447931000, 9319228272
ई-मेलः sales@pharosbooks.in
वेबसाइटः www.pharosbooks.in

मुद्रकः - फॅरोस बुक्स प्रा. लि.

मूललेखकः – डॉ. प्रभाकरश्रोत्रियः हिन्दीसाहित्यकारः आलोचकः नाटककारश्चास्ति। हिन्दी-आलोचनायाम् असौ महत्त्वपूर्णजनः वर्ततेऽनेन अनेकानि नाटकानि विलिख्य हिन्दीजगतः दिशानिर्धारणे महत्त्वपूर्णा भूमिका निर्व्यूढा। अयं 19 दिसम्बरमासस्य 1938 तमे वर्षे जावरास्थाने मध्यप्रदेशे जन्म प्राप्नोत्। असौ अनेकानि महत्त्वपूर्णानि दायित्वानि निर्वहन् सितम्बरमासस्य 15 दिनाङ्के 2016 तमे वर्षे देहल्यां पञ्चतत्त्वं प्राप्नोत्। एषः स्वीयकार्यवैभवेन सर्वदा जीविष्यति हिन्दीजगति।

अनुवादकः – डॉ. परमेशकुमारशर्मा उत्तरप्रदेशस्थ-वदायूँजनपदे लब्धजन्मा हत्साग्रामे प्राथमिकीं शिक्षां समाप्य वृन्दावन-काशी-लखनऊ-जयपुर-देहल्यादिषु स्थलेषु विद्यावारिधिपर्यन्तम् अध्ययनं विधाय राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य विविधपरिसरेषु अध्याप्य अनेकान् लेखान् प्राकाश्य अनेकविषये आचार्यपदवीं सम्प्राप्य साम्प्रतं श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रिय-संस्कृतविद्यापीठस्य शिक्षासङ्काये सहायकाचार्यपदे कार्यं कुर्वन् अस्ति।

₹ 125

Pharos Books

फॅरोस बुक्स प्रा. लि.
ए-55, मेन मदर डेयरी रोड,
पाण्डव नगर, ईस्ट दिल्ली-110092
मो.:- 8447931000, 9319228272
ई-मेल: sales@pharosbooks.in
वेबसाइट: www.pharosbooks.in
https://www.facebook.com/pharosbooks.in

978-93-88720-36-6

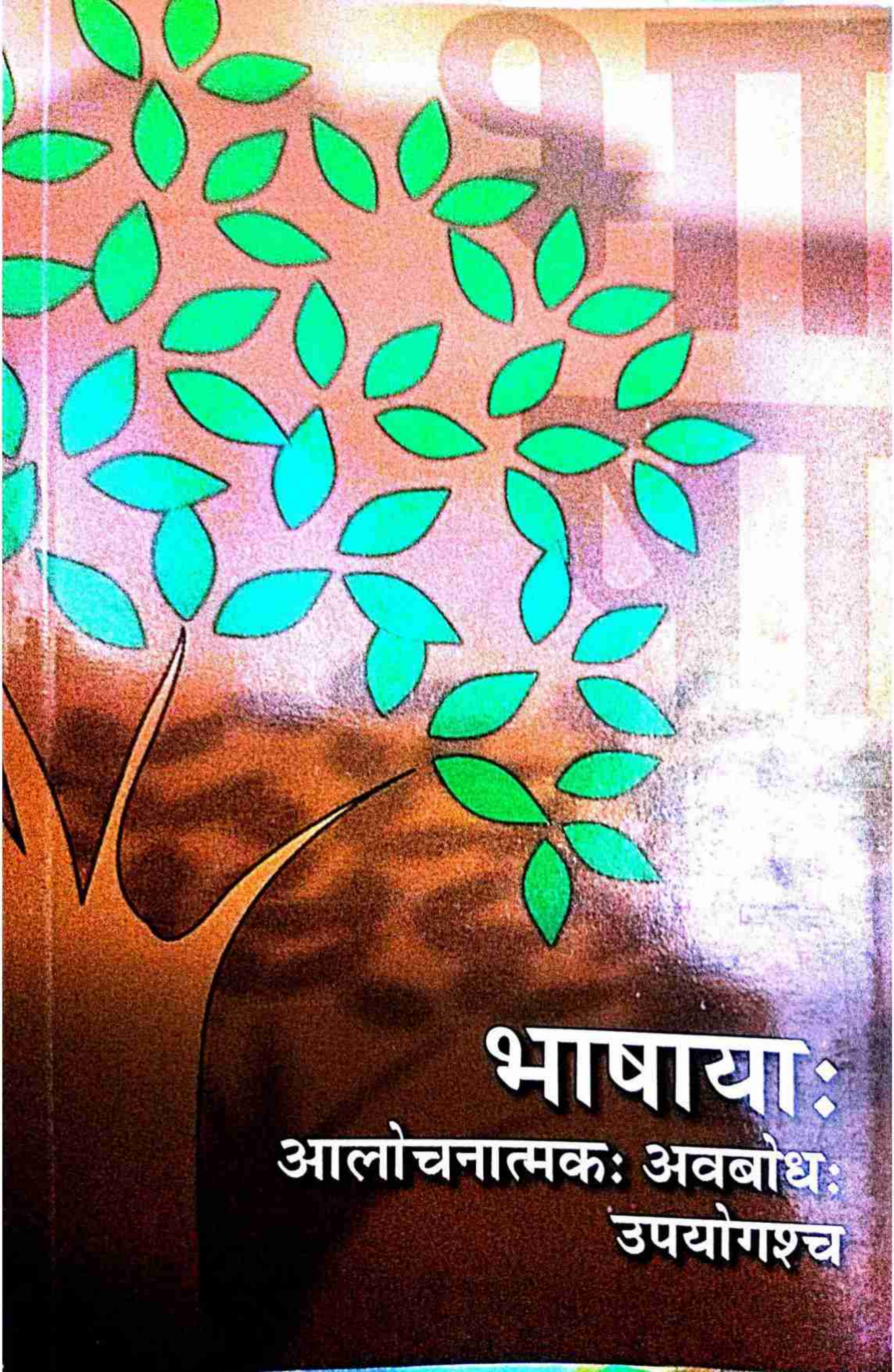

भाषायाः
आलोचनात्मकः अवबोधः उपयोगश्च

ISBN : 978-81-904999-43-4

प्रकाशनसमितिः - डा. नगेन्द्रनाथझाः
डा. सोमनाथसाहुः
डा. डम्बरुधरपतिः
डा. रजनी वी. जी.
डा. मनीषजुगरानः
डा. सुनीलकुमारशर्मा

प्रकाशकः - शिक्षाशास्त्रविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
मानितविश्वविद्यालयः, भोपालपरिसरः
संस्कृतमार्गः, बागसेवनिया, भोपालम् (म.प्र.) ४६२०४३

सहप्रकाशकः - सन्दर्भप्रकाशनम्
जे-१५४, हर्षवर्द्धननगरम्, भोपालम्

सर्वाधिकारः - प्रकाशकाधीनः

मूल्यम् - ३००/-

वर्षम् - २०१९

आकल्पनम् - राकेशसिंहः, भोपालम्,
मो. ९४२४४६९०१५

मुद्रकः - स्पेसिफिक प्रिन्टर्स, भोपालम्

• शुभाशंसनम्
• शुभाशंसनम्
• सम्पादकीयम्

संस्कृतम्

भाषाया: आलोचनात्मक: अवबोध: उपयोगश्च – प्रो. के. रविशंकरमेनन // 09
सूचना–सम्प्रेषणप्रौद्योगिकीमाध्यमेन भाषाशिक्षणम् – डॉ. पवनकुमार: // 13
संस्कृतभाषाया: वैश्विकस्वरुपम् – सोमनाथ साहु // 18
पाठयसामग्र्यां भाषाया: अनुप्रयोग: – डा. अशोककुमारकछवाह // 26
मानवविकासे संस्कृतभाषाया: उपयोगित्वम् – श्री प्रताप: // 29
भाषा विद्यालयश्च – डा. परमेश शर्मा // 34
पाठ्यचर्यायां भाषाया: व्याप्ति: – डॉ. डम्बरुधरपति: // 39
मानवबुद्धिस्तर: भाषा च – डॉ. कृष्णकान्ततिवारी // 45
भाषाधिगमस्य समग्रम् आकलनम् – डा. रजनी वी.जी. // 50
विविधविधाशिक्षणं भाषाधिगमश्च – डॉ. मनीषजुगरान: // 55
विद्यालये भाषा – श्यामबिहारीपाण्डेय: // 63
सेवापूर्वाध्यापकानां जीवनशैलीशैक्षिकसमायोजनयो: भाषाकौशलम् – सुशील कुमार: // 67
भाषाधिगमशैलीनां विश्लेषणम् – प्राचीपरमिता थाटोइ // 71
भाषाधिगमे आत्मसंज्ञानम् – सुजाताराणीदास // 74
भाषाशिक्षकाणां प्रशिक्षणपद्धतय: – सोनिया साहू // 78
विद्यालयेषु भाषाशिक्षणम् – मधुकरप्रसादपाण्डेय // 84
संस्कृतभाषाधिगमाय प्रभाविपर्यावरणनिर्माणम् – ज्योति सोलंकी // 88
व्याकरणे भाषाया: सम्प्रत्यय: – विकासकुमारपाण्डेय // 91
भाषा संस्कृतञ्च – शषिभूषण उपाध्याय // 95
भाषाविकासस्य प्रक्रिया – विपिनकुमारडिमरी // 100

भाषा विद्यालयश्च

– डा. परमेश शर्मा

आत्मविश्वासः समग्राचरणं च भाषायाः प्रयोगसामर्थ्यं वर्धयतः। भाषासम्बद्धकौशलोत्पादनाय प्राथमिक-माध्यमिकोच्च माध्यमिककक्षासु विविधविषयेषु अवधानमीहते। भाषानैपुण्यमेव समाजिकस्तरे व्यक्तित्वविकासं करोति। भारतेऽत्र त्रिभाषासूत्रमनुमतमस्ति। प्रत्येकं राज्यं प्राथमिकस्तरे मातृभाषयाध्यापनाय महत्त्वं प्रददाति। सहैव हिन्दी राष्ट्रियसमर्थभाषारूपेण आङ्गलम् राष्ट्रिय-अन्ताराष्ट्रियसम्पर्कभाषारूपेण च भवति तृतीया भाषा मातृभाषा उत भारतीया भाषा भवति। यां बालाः राष्ट्रियैकीकरणाय अधिकं प्रोत्साहयन्ति। अत्रैव संस्कृतमन्तर्भवति। विद्यालये भाषाशिक्षणविषये वातावरणं महत्त्वपूर्णं वर्तते। विद्यालये भाषायाः शिक्षणं संस्कृतमाध्यमेन मनोवैज्ञानिकपद्धत्या प्रत्यक्षरूपेण जायेत। विद्यालये यदि राज्यपुस्तकम् एव अध्यापनस्य भाषायाः साधनं भविष्यति तर्हि छात्राः न मातृभाषयैव वक्तुं समर्था न तु आङ्गलभाषाभाषणे च। अनुवादप्रणाल्या विद्यालेषु संस्कृताध्यापनेनापि प्रयोगसामर्थ्यं भाषायाः न जायते। कौशलनिर्माणाय विद्यालयेषु गतिविधीनामभ्यासमाध्यमेन विषयबोधनमनिवार्यं हिन्दीभाषायाः दक्षतायाः सन्दर्भे तलत्रयं दृश्यते–

1. विद्यार्थी व्याकरणानुवादपद्धत्या द्वितीयां भाषामधिगच्छति।
2. अध्येता अर्थसम्बद्धाभि धाराणां स्वतन्त्रपेण प्रयोगं करोति।
3. अध्येता एकसंयुक्तार्थाधारस्योपयोगं करोति (अस्य सन्दर्भ समूहोऽपि एकः भवति तस्य प्रथमद्वितीयभाषयोः सङ्केतेषु सम्पूर्णाधिकारो भवति।) एवञ्च कदापि न प्रतीयते यत् पृथक् वस्तूनि सन्दर्भाणां च निर्देशं करोति इति।)

बाल्यकालः सुतरां ग्रहणशीलः। अस्मिन् काले बाल एकाधिकभाषाः क्रीडया अवगन्तुं शक्नोति। भाषाध्ययनस्य गतिः वर्धते किन्तु संस्कृतभाषाया आधिक्येन सर्वासु भाषासु अधिकाः शब्दाः शिक्षकस्य कौशल धीनो भवति। भाषाध्यापनप्रक्रमः शिक्षकाणां प्रारभिकस्तरे प्रोत्साहनस्यावश्यकता भवति। चिन्तनमनना प्रशिक्षणवार्तालापविश्लेषणैः छात्राः भाषाम् अध्यायितुं शक्नुवन्ति। प्रारम्भिकप्रतिक्रियाणां शिक्षकेण अवश्यं प्रकर्तव्यम् शैक्षिककौशलदुर्बलशिक्षकाणामध्यापनं प्रशिक्षणं रचनात्म स्तरे भवितुमर्हति।

भाषा विद्यालयश्च इति विषयस्य स्पष्टतापूर्वं ज्ञेयविषयो भवति पाठ्यक्रमः। यतः

॥श्री:॥

गोकुलदास संस्कृत ग्रन्थमाला
२०५

मूल्यशिक्षा

लेखकः
डॉ० परमेशकुमारशर्मा

सम्पादिका
डॉ० प्रज्ञा

चौखम्भा ओरियन्टालिया
प्राच्य, विद्या, आयुर्वेद तथा दुर्लभ ग्रन्थों के प्रकाशक
दिल्ली (भारत)

प्रकाशक:
चौखम्भा पब्लिशर्स
गोकुल भवन, के-37/109, गोपाल मन्दिर लेन
वाराणसी-221001 (भारत)

ISBN : 978-93-89329-20-9

शाखा:
चौखम्भा ओरियन्टालिया
पोस्ट बाक्स नं. 2206
बंगलो रोड, 9-यू.बी., जवाहर नगर
किरोड़ीमल कॉलेज, (कमला नगर के पास)
दिल्ली-110007 (भारत)
फोन: (011) 40230818, 9910289743
email: chaukhambhaorientalia@gmail.Com

© लेखकाधीन

प्रथम संस्करण : 2023
मूल्य : 250.00 रुपये

मुद्रक : राधा आफसेट प्रेस, नई दिल्ली।

लेखकः

नाम- डॉ० परमेशकुमारशर्मा

शिक्षा - आचार्यः (नव्यव्याकरणम्),
शिक्षाचार्यः (एम.एड) विद्यावारिधि (पीएच.डी.) शिक्षायाम्,
राष्ट्रियपात्रतापरीक्षा (नेट) कनिष्ठशोधच्छात्रवृत्तिः (जे. आर. एफ.) हिन्दी (एम. ए.) संस्कृतम् (एम. ए.) आचार्यः (धर्मशास्त्रे) योगे (एम. ए.)

पितामहीपितामहौ - स्वर्गीयौ पुण्यात्मानौ उर्मिलादेवी-रामछोरीलालौ कटही

पितरौ - श्रीरतीरामशर्मा, श्रीमती वीरावती

जन्मस्थानम् -ग्रामः-हतसा, त.- बिसौली, जिला-बदायूँ, उ. प्र. पिन- 243720

जन्मतिथिः 02-07-1987

वृत्तिः- सहायकाचार्यः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीयराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली- 110016

शिक्षणानुभवः-

- भाषाव्युत्पत्तियोजना एकवर्षकालम्।
- संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम् मासषट्कम्।
- राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थाने पञ्च वर्षाणि।
- श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालये षट् वर्षाणि ।

प्रकाशिताः ग्रन्थाः -

- योगः स्वास्थ्यं शारीरिकशिक्षा च।
- भारतीयसन्दर्भे मानवाधिकारशिक्षा।
- इला (अनुवादग्रन्थः)।
- मेघवाहनः (अनुवादग्रन्थः)।

संस्कृत विश्वविद्यालय ग्रन्थमाला का 114 पुष्प

अध्यापक शिक्षा के संवर्धन में कौशल विकास : प्रासंगिकता एवं चुनौतियाँ

शिक्षा संकाय द्वारा आयोजित संगोष्ठी-कार्यवृत्त

(Seminar Proceeding)

28-29 मार्च, 2017

प्रधान सम्पादक

प्रो. मुरली मनोहर पाठक

कुलपति

सम्पादक

प्रो. रमेश प्रसाद पाठक

प्रो. सदन सिंह

प्रो. रचना वर्मा मोहन

सम्पादक मण्डल

1. डॉ. सुरेन्द्र महतो
2. डॉ. प्रेमसिंह सिकरवार
3. डॉ. शिवदत्त आर्य
4. डॉ. जितेन्द्र कुमार

शोध-प्रकाशन-विभागः

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः

नवदेहली-110016

प्रकाशकः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः
बी-4, कुतुबसांस्थानिककक्षेत्रम्, नवदेहली-110016

© प्रकाशकाधीनः

प्रकाशनवर्षम् : 2022

ISBN : 81-87987-91-X

मूल्यम् : ₹ 325.00

मुद्रकः
डी.वी. प्रिन्टर्स
97-यू.बी., जवाहरनगरम्, देहली-110007

विषयानुक्रमणिका

विषय	पृष्ठ संख्या
नैवेद्यम्	iii
सम्पादकीय	v
संगोष्ठी प्रतिवेदन	vi

संस्कृत

1. गुरुशिष्य सन्दर्भे कौशलानां स्थानान्तरणम् 1
 –प्रो. के. भरत भूषण
2. व्याकरणशास्त्रशिक्षणे कौशलविकासः 6
 –डॉ. परमेश कुमार शर्मा

हिन्दी

3. अध्यापक शिक्षा के संवर्धन में पाठ्यक्रम कौशल विकास 13
 –प्रो. नागेन्द्र झा
4. अध्यापक शिक्षा में नेतृत्व शैली और कौशल विकास 21
 –डॉ. कुसुम यदुलाल
5. अध्यापक शिक्षा में प्रभावी सम्प्रेषण हेतु अपेक्षित कौशल एवं युक्तियाँ 32
 –डॉ. अमिता पाण्डेय भारद्वाज
6. सम्प्रेषण कौशल विकास: विधियाँ एवं व्यूह रचनाएँ 39
 –डॉ. सविता राय

व्याकरणशास्त्रशिक्षणे कौशलविकासः

–परमेशकुमारशर्मा

सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविभागः

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, नवदेहली

प्रत्येकं कार्यं फलदायि सर्वोत्कृष्टं च जायेत इति कश्चन् महत्त्वपूर्णो विषयो भवति। संस्कृताध्ययने अध्यापने वा महत्त्वपूर्णतां भजते व्याकरणं यतः व्याकरणपरिज्ञानं विना पूर्णरूपेण संस्कृतभाषादाक्ष्यं संस्कृतशिक्षकत्वं वा उत्पादयितुं न शक्यते। पूर्णतया संस्कृतशिक्षकत्वोत्पादनाय संस्कृत-व्याकरणज्ञानं सुतराम् अनिवार्यमेव। संस्कृतसन्दर्भे कश्चन परिवादः श्रूयते संस्कृतं कठिनमिति। तस्य कठिनशास्त्रस्य अध्यापनाय कथं कौशलविकासः कर्तुं शक्यते येन तादृशः कठिनः विषयोऽपि सारल्येन बोधयितुं शक्यते येन सहजतया पूर्णव्याकरणशास्त्रस्य परिज्ञानं जायेत। कौशलविकासेनैव कठिनव्याकरणविषयः सरलः सरसः च कर्तुं शक्यते, तद्द्वारैव सर्वस्यापि व्याकरणशास्त्रस्य अध्ययनाय सौविध्यमुपस्थापयितुं शक्यते। सर्वादौ व्याकरणविषयाणां रेखाङ्कनमनिवार्यम्। ततः परं कौशलेन व्याकरणपठनाय कौशलविकासः येन अल्पकाले सहजतया वा व्याकरणं पाठयितुं शक्येत। व्याकरणशास्त्रस्य परम्पराद्वयं वर्तते। द्वयोः परम्परयोः महत्त्वन्तु विशिष्टं वर्तते एव। यत्र नव्यव्याकरणं तात्कालिकतया लक्ष्यं मनसि निधाय लक्षणम् आवश्यकतायां सत्यां सम्बोधयति ततैव प्राचीनव्याकरणम् अष्टाध्यायीपरम्परया एव लक्षणं नाम सूत्रमुक्त्वा लक्ष्याणि साधयति। अनुवृत्तिपरम्परया शास्त्रस्यास्य बोधनं कारयति। उभयमपि शास्त्रं प्रमाणमेव अस्ति तत्र नास्ति केषामपि सन्देहः। किन्तु पाठनाय शिक्षणाय वा कौशलमनिवार्यं येन व्याकरणं सरलं सहजं शीघ्रतया बोधगम्यं च जायेत। तत्रादौ सर्वेऽपि व्याकरणविषयाः चिन्त्याः तदनु तेषां पाठनकौशलविकासः चिन्त्यः।

व्याकरणशिक्षणम्

(Sanskrit Grammar Teaching)

लेखकौ
डॉ. परमेशकुमारशर्मा
डॉ.शिवदत्त-आर्यः
सहायकाचार्यौ, शिक्षापीठम्,
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

सम्पादिका
डॉ. प्रज्ञा
सहायकाचार्या, व्याकरणविभागः
श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी

प्रकाशकः
अमर ग्रन्थ पब्लिकेशन्स, दिल्ली

व्याकरणशिक्षणम्

लेखकौ
डॉ. परमेशकुमारशर्मा, डॉ. शिवदत्त-आर्यः
सहायकाचार्यौ, शिक्षापीठम्,
श्रीलालबहादुरशास्त्री राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, नवदेहली

Email - parmesh.kumarsharma87@gmail.com
arya.shiv1@gmail.com
Mob.- 8385945895, 9454323060

सर्वाधिकारः - © लेखकाधीनः

ISBN : 978-93-93671-35-6

संस्करणम् - प्रथमम्

प्रकाशनवर्षम् - 2024

आकल्पनम् - श्री आकाशः

मूल्यम् - 200/-

प्रकाशकः:- अमर ग्रन्थ पब्लिकेशन्स
8/25 विजयनगर, दिल्ली-110009
दूरभाष: 8802451208

मुद्रकः:- अमर प्रिंटिंग प्रैस
दिल्ली-110009

विषयानुक्रमणिका

विषयाः		पृ.सं.
प्राक्कथनम्		iv - v
प्रथमोऽध्यायः	व्याकरणशास्त्रस्य इतिहासः	01- 09
द्वितीयोऽध्यायः	व्याकरणशास्त्रस्य शिक्षणस्वरूपम्	10-15
तृतीयोऽध्यायः	व्याकरणशास्त्रस्य भाषावैज्ञानिकं महत्वम्	16-18
चतुर्थोऽध्यायः	पाणिनीयव्याकरणस्य वैज्ञानिकता	19 -22
पञ्चमोऽध्यायः	रचनात्मकविधिः	23-31
षष्ठोऽध्यायः	रूपान्तरणविधिः	32-37
सप्तमोऽध्यायः	जननात्मकविधिः	38-40
अष्टमोऽध्यायः	उच्चारणशिक्षणम्	41-46
नवमोऽध्यायः	कण्ठस्थीकरणम्	47-51
दशमोऽध्यायः	व्याकरणस्य प्राचीनार्वाचीनविधयः	52-59
एकादशोऽध्यायः	परम्परागतविधिः पाठशालाविधिः वा	60-65
द्वादशोऽध्यायः	आगमनविधिः	66-72
त्रयोदशोऽध्यायः	निगमनविधिः	73-75
चतुर्दशोऽध्यायः	ह्यूरिष्टिकविधिः	76-79
पञ्चदशोऽध्यायः	प्रायोजनाविधिः	80-84
षोडशोध्यायः	समस्याविधिः	85-87
सप्तदशोऽध्यायः	व्याकरणशिक्षणं दृश्यश्रव्योपकरणानि च	88-91
अष्टादशोऽध्यायः	प्रायोगिकव्याकरणम्	92-95
नवदशोऽध्यायः	संस्कृतभाषाप्रयोगशालायाः प्रयोगः	96-101
विंशतितमोऽध्यायः	व्याकरणपाठयोजना	102-109
एकविंशतितमोऽध्यायः	व्याकरणशास्त्रशिक्षणाय कौशलविकासः	110-114
द्वाविंशतितमोऽध्यायः	व्याकरणशिक्षणे सङ्गणकस्य अनुप्रयोगः	115-118
त्रयोविंशतितमोऽध्यायः	व्याकरणसम्बद्धपरिष्कारदृष्टिः	119-122
चतुर्विंशतितमोऽध्यायः	पाठयोजना	123-125
सन्दर्भग्रन्थसूची		126

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वेदव्यासपरिसरः, बलाहरः
डा० सूहीं, वाया - गरली, तह० देहरा
जिला कांगड़ा (हिमाचलप्रदेशः)
पिन कोड: - 177108

Central Sanskrit University
Ved Vyas Campus, Balahar (H.P.)
P.O. Suhin, Via-Garli, Tehsil Dehra
Distt. Kangra (Himachal Pradesh)
Pin Code-177108

क्रमाङ्कः : ....
No. CSU/VVC/2024-25/ 610

दिनाङ्कः : ....
Date : 17/5/24

प्रकाशन प्रमाणपत्र

प्रमाणित किया जाता है कि लेखक *डॉ. परमेश कुमार शर्मा, सहायकाचार्य, शिक्षाशास्त्र विभाग, श्रीलालबहादुरशास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नई दिल्ली,* के द्वारा लिखित लेख शीर्षक *महिलायोगः, महिलामहिमसम्बद्धप्राचीनावधानस्थलानि च* "महिला सुरक्षा एवं अधिकार (महिला आरक्षण विधेयक के सन्दर्भ में)" ISBN 978-93-340-6201-4 ग्रन्थ में पृ.सं. *26-35* में प्रकाशित किया गया है। लेखक को उत्तम लेख प्रस्तुति के लिए अभिनन्दन।

सत्यम कुमारी
प्रधान सम्पादक
प्रो. सत्यम कुमारी
Central Sanskrit University
Vedavyas Campus, Balahar
P.O. Suhin Via Garli Teh. Dehra
Distt. Kangra (H.P.)-177108

महिला सुरक्षा एवं अधिकार

(महिला आरक्षण विधेयक के संदर्भ में)

डॉ. सरोजिनी महिषी

महिला अध्ययन अनुसन्धान केन्द्र

केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय

(भारत सरकार के शिक्षा मन्त्रालय के अधीन)

वेदव्यास परिसर

हिमाचल प्रदेश-177108

www.csu-balahar.edu.in

ISBN 978-93-340-6201-4

महिला सुरक्षा एवं अधिकार

(महिला आरक्षण विधेयक के संदर्भ में)

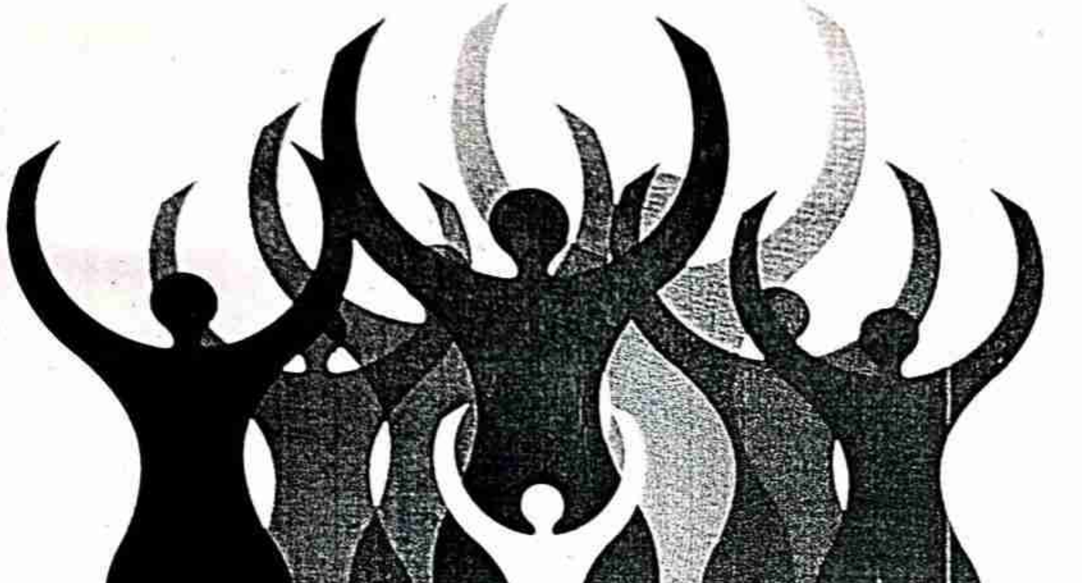

डॉ. सरोजिनी महिषी
महिला अध्ययन अनुसन्धान केन्द्र

केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय
(भारत सरकार के शिक्षा मन्त्रालय के अधीन)
वेदव्यास परिसर
हिमाचल प्रदेश-177108
www.csu-balahar.edu.in

https://mail.

67

विषय-सूची

1. नारीणां सुरक्षा अधिकारश्च	प्रो. सत्यम् कुमारी
2. महिलाओं के राजनीतिक अधिकार एवं सशक्तिकरण (नारी शक्ति वन्दन अधिनियम के संदर्भ में)	डॉ. सीमा अग्रवाल
3. नारी वन्दन अधिनियम – अधिकार एवं सुरक्षा	प्रो. संगीता खन्ना
4. महिलायोग:, महिलामहिमसम्वद्धप्राचीनावधानस्थलानि च	डॉ. परमेश कुमार शर्मा
5. लैंगिक समानता एक मानवाधिकार संघर्ष	डॉ. विनी शर्मा
6. भारतीय संविधान में नारी अधिकार और सुरक्षा	डॉ. महीपाल सिंह
7. महिला सशक्तिकरण में ग्रन्थालयों की भूमिका	डॉ. स्नेहलता उपाध्याय
8. संस्कृत-साहित्य में वर्णित महिला-सशक्तिकरण की आधुनिक समय में प्रासङ्गिकता	डॉ. अनुराधा
9. केशव साहित्य में शक्ति स्वरूप का वर्णन	श्री पंकज
10. महिलाओं के खिलाफ़ अपराधों के बारे में ज्ञान और इससे सम्बन्धित कानूनी प्रावधान/नियम	डॉ. छोटी बाई मीना
11. महिला सुरक्षा कानून एवं अधिकारों का दुरुपयोग	डॉ. हरिराम मीना
12. समाज में महिलाओं की भूमिका की समीक्षा	डॉ. विजय सिह मीणा
13. स्वतंत्रता संग्राम में अज्ञात क्रान्तिकारी महिलाओं का योगदान	डॉ. प्रीति शर्मा
14. विविधशास्त्रदृष्ट्या नारीणामधिकार:	डॉ. भूपेन्द्रकुमार ओझा

महिलायोगः, महिलामहिमसम्बद्धप्राचीनावधानस्थलानि च

डॉ. परमेश कुमार शर्मा

अधुनातनसमाजस्य मुख्यप्रतिनिधिरूपेण महिला महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहति। महिलाभिरेव समाजस्य संसारस्य च क्रियाप्रक्रियानिर्वहणाय महत्त्वपूर्णाभूमिका सन्धार्यते। अद्यत्वे एतासां सर्वत्र योगदानं दृश्यते। एतासां विषये समाजे कार्यस्थले च सकारात्मकभावाः दृश्यन्ते। कार्यनिष्ठा, कार्यसमाप्तिः, दायित्वनिर्वाहः चेत्यादिषु कार्येषु महिलाः अग्रगण्यभूमिकां निर्वहन्ति। इमाः अनेकासु भूमिकासु अवलोक्यन्ते तासु मातृरूपेण, पत्नीरूपेण, भगिनीरूपेण, सहकार्यकर्तृरुपेण, गृहिणीरूपेण, पुत्रीरूपेण च। उपर्युक्तासु सर्वासु भूमिकासु पूर्णमनोयोगेन दायित्वं निर्वहन्त्यः इमाः समाजं गृहसंसारं च स्वरूपेण परिणमयन्ति। एतासां व्यवहारेण स्वभावेन च समाजः उन्नतिं प्राप्नोति।

प्राचीनकालास्यानमानि उदाहरणानि सन्ति यत्र पुत्रस्य जीवनानयनं भवति, पत्युः पुनः प्राणधारणं भवतु, अनसूयायाः उदाहरणं देवक्याः उदाहरणं सत्यवान्-सावित्री-उदाहरणं बलेः विन्ध्यावलेरुदाहरणं च महत्त्वभूतं वर्तते। यत्र पत्नीरूपेण पत्युः संरक्षणाय इयं पत्नी विन्ध्यावलिः बले बन्धनात् संरक्षणं कुरुते। एवम्भूतानि अनेकानि उदाहरणानि स्थलानि च अनेनेषु पुराणेषु स्मृतिग्रन्थेषु सूक्तेषु वा लभ्यन्ते। यत्र महिलाः समाज सम्बन्ध दायित्वादिरक्षणाय अग्रे समागत्य ज्ञान व्यवहारयोः प्रकाशं कारयन्ति इति।

अस्मिन् लेखे महिलानाम् अधिकाराः महिलायोगः महिलाभिः समाजदृष्ट्या सम्बन्धदृष्ट्या वा कृतानि कार्याणि उपस्थाप्यन्ते।

महिलाधिकाराः-

महिलानां सामाजिकदृष्ट्या अनेके अधिकाराः वर्तन्ते। प्राचीनकालादेव प्रचलितमस्ति यत् 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः' नवदश्यां शताब्द्यां परिलाभं संग्रह्य विंशत्यां शताब्द्यां समानाधिकाराय महिलानाम् आन्दोलनानि विश्वस्तरे प्रावर्तन्त। तत्र महिलानां

विशेषतया केचनाधिकाराः यथा-

* परिलाभस्य अखण्डता स्वतन्त्रता च।
* मौनहिंसाभ्यः मुक्तिः।
* मताधिकारस्य स्वातन्त्र्यम्।
* सार्वजनिकपदधारणस्वातन्त्र्यम्।
* विविधकार्येषु भागस्वीकारमस्वातन्त्र्यम्।
* पारिवारिककार्येषु सम्पामानाधिकारः।
* कार्यकरणस्वातन्त्र्यम्।
* समानवेतनप्राप्तिः।
* प्रजननाधिकारस्वातन्त्र्यम्।
* शिक्षाप्राप्तेः अधिकारः।
* कन्याभ्रूणहत्यातः विरुद्धः अधिकारः।
* नाम्नः सार्वजनीन-अकरणस्याधिकारः।
* रात्रौ आरक्षकैः अग्रहणस्याधिकारः।
* समानवेतनाधिकारः।
* मातृत्वसम्बद्धाधिकारः।
* गरिम्णः शीलतायाः च अधिकारः।
* मुक्तविधिकपरामर्शाधिकारः।
* सम्पत्तेः अधिकारः।